

HAPSc Policy Briefs Series

Vol 2, No 1 (2021)

HAPSc Policy Briefs Series

Climate Change: How it Affects the European Security

Angeliki-Efraimia Markopoulou

doi: [10.12681/hapscpbs.27665](https://doi.org/10.12681/hapscpbs.27665)

Copyright © 2021, Angeliki-Efraimia Markopoulou

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

To cite this article:

Markopoulou, A.-E. (2021). Climate Change: How it Affects the European Security. *HAPSc Policy Briefs Series*, 2(1), 101-107. <https://doi.org/10.12681/hapscpbs.27665>

Climate Change: How it Affects the European Security¹

Angeliki-Efraimia Markopoulou²

Abstract

This policy brief, in the context of environmental policy, addresses the issue of climate change and whether it affects the European security. The chronic and ever-increasing problem of climate change, in addition to its obvious consequences in the fields of agriculture, health, economy and others, can now create "gaps" in the security of states, in ways that will be explained. Some current issues related to the analysis will be announced, the European Union's positions on the problem will be reported and in addition the positions of UN officials and especially the Security Council will be reported. Then some suggestions-recommendations will be given aimed at addressing the problem.

Keywords: European Security; Climate Change.

Κλιματική Αλλαγή: Πώς Επηρεάζει την Ευρωπαϊκή Ασφάλεια

Αγγελική-Εφραιμία Μαρκοπούλου³

Περίληψη

Το συγκεκριμένο άρθρο πολιτικής, στο πλαίσιο της περιβαλλοντικής πολιτικής, πραγματεύεται το ζήτημα της κλιματικής αλλαγής και κατά πόσο αυτή επηρεάζει την ευρωπαϊκή ασφάλεια. Το χρόνιο και διαρκώς αυξανόμενο πρόβλημα της κλιματικής αλλαγής, εκτός από τις προφανείς συνέπειές του στον τομέα της γεωργίας, της υγείας, της οικονομίας και άλλων, μπορεί πλέον να δημιουργεί «κενά» στην ασφάλεια των κρατών, με τρόπους που θα εξηγηθούν. Θα γνωστοποιηθούν μερικά σύγχρονα προβλήματα που σχετίζονται με την ανάλυση, θα αναφερθούν οι τοποθετήσεις της Ευρωπαϊκής Ένωσης για το πρόβλημα και επιπλέον θα γίνει αναφορά στις θέσεις αρμόδιων του ΟΗΕ και συγκεκριμένα του Συμβουλίου Ασφαλείας. Έπειτα θα δοθούν ορισμένες προτάσεις-συστάσεις στοχεύοντας στην αντιμετώπιση.

Λέξεις-Κλειδιά: Ευρωπαϊκή Ασφάλεια; Κλιματική Αλλαγή.

Εισαγωγή

Κλιματική Αλλαγή: Τι είναι;

Το φαινόμενο της κλιματικής αλλαγής συντελείται διότι οι εκπομπές διοξειδίου του άνθρακα αυξάνουν τη θερμοκρασία του πλανήτη, με αποτέλεσμα την άνοδο της στάθμης των υδάτων, τη μεταβολή των βροχοπτώσεων, τη μείωση της βιοποικιλότητας, καθώς και την εξασθένηση των οικοσυστημάτων. Οι φυσικές επιπτώσεις των φαινομένων αυτών είναι η τήξη των παγετώνων, η

¹ To cite this paper in APA style: Markopoulou, A. E. (2021). Climate Change: How it Affects the European Security. *HAPSc Policy Briefs Series*, 2(1): 101-107. DOI: 10.12681/hapscpbs.27665

² Department of International and European Studies, University of Piraeus.

³ Τμήμα Διεθνών και Ευρωπαϊκών Σπουδών, Πανεπιστήμιο Πειραιώς.

σταδιακή υποχώρηση των ακτών και η ερημοποίηση-λειψυδρία. Ταυτόχρονα, παρατηρείται μια αύξηση των επικίνδυνων καιρικών φαινομένων, όπως πλημμύρες, κυκλώνες, καύσωνες. Σύμφωνα με τα στοιχεία της Διακυβερνητικής Ομάδας για την Κλιματική Αλλαγή (IPCC), τα οποία γνωστοποιήθηκαν στην τελευταία, μέχρι στιγμής, έκθεσή της, το 2019, επιβεβαιώνονται οι αρνητικές επιπτώσεις της αλλαγής του κλίματος. Επιπλέον, γίνεται σαφές πως η ανθρωπογενής υπερθέρμανση του πλανήτη αλλάζει ριζικά τους ωκεανούς (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2019). Παρόλα αυτά, η σημασία που δίνεται στην κλιματική αλλαγή εξακολουθεί να είναι περιορισμένη, καθώς τα αποτελέσματά της δεν είναι ορατά, παρά μόνο όταν αυτά πλήττουν άμεσα τους ανθρώπους και κατ' επέκταση τα κράτη.

Σύνδεση της Κλιματικής Αλλαγής με την Ασφάλεια των Κρατών:

Η κλιματική αλλαγή επηρεάζει άμεσα τις βασικές παραμέτρους της ζωής και της ευημερίας των ανθρώπων αλλά και των κοινωνιών. Συνέπειες όπως η ερημοποίηση, η σταδιακή μείωση των φυσικών αποθεμάτων νερού, αλλά και των βασικών πόρων για την ανθρώπινη επιβίωση, προκαλούν βιοποριστική ανασφάλεια. Αποτελούν ορατές και σκληρές και ασύμμετρες απειλές που εκτείνονται και στην ασφάλεια των κρατών οι οποίες με την σειρά τους οδηγούν σε αστάθεια.

Μια από τις πρώτες μελέτες που συνδέουν την κλιματική αλλαγή με την ασφάλεια των κρατών αποτελεί η έκθεση του Lester Brown, με τίτλο “Redefining National Security”, που εκδόθηκε το 1977. Η έρευνά του καταλήγει στο συμπέρασμα ότι «οι νέες απειλές πηγάζουν άμεσα ή έμμεσα από τη ραγδαία μεταβαλλόμενη σχέση μεταξύ της ανθρωπότητας, των φυσικών πηγών και συστημάτων της γης. Το άγχος το οποίο δημιουργείται, μέσω της σχέσης αυτής, εκδηλώνεται ως οικολογικό στρες και ως ανασφάλεια για τη στενότητα των πόρων. Έπειτα, μεταφράζεται ως πληθώρα προβλημάτων, όπως οικονομική ανασφάλεια, πληθωρισμός, ανεργία, έλλειψη κεφαλαίων και νομισματική αστάθεια. Τελικά, αυτό το μετεξελιγμένο οικονομικό στρες μετατρέπεται σε κοινωνική αναταραχή και πολιτική αστάθεια που καταλήγει να πλήττει τις δομές της κοινωνίας» (Βασιλάκη, 2010).

Ο πρώην Γενικός Γραμματέας του ΟΗΕ, Μπαν Κι-Μουν, είχε εκφράσει την ανησυχία του για την πιθανότητα οι περιορισμένοι πόροι (ενέργεια, νερό ή αρόσιμη γη) να οδηγήσουν σε συγκρούσεις. Προειδοποίησε τα κράτη-μέλη να επικεντρώσουν το ενδιαφέρον τους στα οφέλη της έγκαιρης δράσης. Το όλο και πιο ασταθές κλίμα δεν θεωρείται πλέον αποκλειστικά περιβαλλοντικό ή οικονομικό ζήτημα. Δεν πρόκειται να κλονιστεί μόνο η εθνική ασφάλεια, αλλά και η συλλογική ασφάλεια στα πλαίσια ενός εύθραυστου και όλο και περισσότερο αλληλεξαρτώμενου κόσμου (Parry, n.d). Τις ανησυχίες αυτές μοιράζεται και ο νυν Γενικός Γραμματέας του ΟΗΕ Αντόνιο Γκουτέρες παρακολουθώντας τα ποσοστά του ουδέτερου ισοζυγίου του άνθρακα και το 2021 (Γκουτέρες, 2021).

Πρόσφατο παράδειγμα απειλής της ασφάλειας των κρατών εξαιτίας της κλιματικής αλλαγής

αποτελεί η κατάσταση στην Αρκτική. Ειδικότερα, η Αρκτική διαμορφώνεται διαρκώς εδαφικά, εξαιτίας κυρίως των διαρκώς αυξανόμενων θερμοκρασιών που οδηγούν στο λιώσιμο των θαλάσσιων πάγων και παγετώνων, ειδικά στην Ευρασιατική Αρκτική. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα η περιοχή να απειλείται από χώρες που επιθυμούν να σφετεριστούν τους πόρους της, όπως το πετρέλαιο, την ξυλεία αλλά και να εκμεταλλευτούν την μεταβαλλόμενη γεωπολιτική δυναμική της. Έτσι, παρατηρείται η αύξηση των εντάσεων μεταξύ των παράκτιων κρατών (Ρωσία, Ηνωμένες Πολιτείες, Καναδάς, σκανδιναβικές χώρες), που διεκδικούν την εκμεταλλεύσιμη πλέον περιοχή της Αρκτικής (Κωστάκος, 2016).

Εκτός από την περιοχή της Αρκτικής, οι θερμές συγκρούσεις που ήδη υπάρχουν στην Αφρική, αλλά και οι οικονομικές επιπτώσεις των ακραίων καιρικών φαινομένων εκεί, όπως για παράδειγμα στην Νιγηρία, αλλά και σε μέρη όπως το Μπαγκλαντές στην Ασία, που βυθίζεται κάτω από το ανερχόμενο επίπεδο της θάλασσας, αυξάνουν το μεταναστευτικό ρεύμα προς τη σχετικά πολύ ασφαλέστερη Ευρώπη. Παράλληλα, όμως, ούτε η Ευρώπη μένει άθικτη αφού πλήττεται από πλημμύρες και ξηρασίες. Η Νότια Ισπανία ερημοποιείται, οι δασικές πυρκαγιές κατά το καλοκαίρι στις μεσογειακές χώρες πολλαπλασιάζονται, και οι παραποτάμιες πόλεις, όπως το Παρίσι, πλημμυρίζουν (Κωστάκος, 2016).

Οι θέσεις της Ευρωπαϊκής Ένωσης για το πρόβλημα:

Η κλιματική αλλαγή συνεχίζει να διαδραματίζει ολοένα και σημαντικότερο ρόλο στις συζητήσεις της Ευρώπης για την ασφάλεια. Η Ευρωπαϊκή Ένωση έχει αρχίσει να αναπτύσσει στρατηγικές «ασφάλειας του κλίματος» στοχεύοντας ακριβώς στην αντιμετώπιση των συνεπειών της απειλής της ασφάλειας.

Ωστόσο, οι υπεύθυνοι χάραξης πολιτικής αγνοούν το πώς να διαμορφώσουν άμεσες πολιτικές πρωτοβουλίες. Έτσι, οι προσπάθειες αντιμετώπισης διαφόρων απειλών που σχετίζονται με το κλίμα έχουν αποτύχει. Η Ευρωπαϊκή Ένωση, με την Ευρωπαϊκή Πράσινη Συμφωνία (European Green Deal), φιλοδοξεί στον μετασχηματισμό της σε ακμάζουσα κοινωνία που διαθέτει μια σύγχρονη και αποδοτική, ως προς τη χρήση των πόρων, οικονομία, στην οποία έως το 2050 οι εκπομπές αερίων του θερμοκηπίου της ΕΕ θα έχουν καταστεί κλιματικά ουδέτερες (Ευρωπαϊκό Συμβούλιο-Συμβούλιο Της Ευρώπης, 2021).

Η Ευρωπαϊκή Ένωση κατέχει ουδέτερο ρεκόρ στο σχεδιασμό πολιτικών ασφάλειας του κλίματος για την αντιμετώπιση αυτών των θεμάτων. Οι ηγέτες της έχουν αναγνωρίσει την ανάγκη τέτοιων πολιτικών, προφορικά, αλλά και σε πληθώρα εγγράφων πολιτικής, και η ΕΕ έχει κάνει μεγάλη πρόοδο στο ξεκίνημα της για την αντιμετώπιση των ευρύτερων επιπτώσεων ασφαλείας του κλίματος.

Παρόλα αυτά, πρέπει να εστιάσει στην ανάπτυξη μιας πιο ολοκληρωμένης στρατηγικής στραμμένη στην επιτυχή ανταπόκριση και προετοιμασία για τη γεωπολιτική αστάθεια που προκαλεί η κλιματική αλλαγή. Έτσι, μεμονωμένα κράτη-μέλη έχουν αναγνωρίσει την ανάγκη να ενσωματωθεί στην ατζέντα τους το κλίμα και την ασφάλεια (Γερμανία, Σουηδία, Δανία, Κάτω Χώρες, Ισπανία κ.α.). Οι ευρωπαϊκές κυβερνήσεις εστιάζουν, επίσης, στην προσπάθεια να παρέχουν την δυνατότητα στο Συμβούλιο Ασφαλείας να αποφασίζει για την ασφάλεια του κλίματος, παρά τις ενστάσεις κάποιων αναπτυσσόμενων χωρών (Youngs, 2014).

Επιπλέον, η δημόσια διαδικτυακή διάσκεψη που συνδιοργανώθηκε από το Ινστιτούτο Μελετών για την Ασφάλεια της ΕΕ (EUISS) και την Ευρωπαϊκή Υπηρεσία Εξωτερικής Δράσης (EYED) στις 11 Δεκεμβρίου του 2020, είχε ως επίκεντρο τον αντίκτυπο της κλιματικής αλλαγής στην ασφάλεια και την άμυνα της ΕΕ. Συγκεκριμένα, παρουσιάστηκε από τον Έπατο Εκπρόσωπο της Ένωσης, Joseph Borrell, ο χάρτης που δείχνει την πορεία για την κλιματική αλλαγή και την άμυνα. (EEAS, 2020). Ο χάρτης αυτός επικεντρώνεται σε τρία σημεία που θα μπορούσαν να πραγματοποιηθούν δράσεις:

- Στην επιχειρησιακή διάσταση, που στοχεύει στην ενίσχυση της επίγνωσης της κατάστασης, της έγκαιρης προειδοποίησης και της στρατηγικής πρόβλεψης, καθώς και την ενσωμάτωση της κλιματικής αλλαγής και των περιβαλλοντικών πτυχών στον σχεδιασμό και την υλοποίηση πολιτικών και στρατιωτικών αποστολών και επιχειρήσεων της CSDP.
- Στην ανάπτυξη ικανοτήτων, δηλαδή την εστίαση σε νέες προκλήσεις, όπως η διασφάλιση της αποτελεσματικότητας του στρατιωτικού εξοπλισμού υπό ακραίες καιρικές συνθήκες αλλά και η υιοθέτηση ενεργειακά αποδοτικών τεχνολογιών για τις αποστολές και τις επιχειρήσεις.
- Στην διπλωματική προσέγγιση, δίνοντας έμφαση στη συμμετοχή σε συζητήσεις που πραγματοποιούνται σε πολυμερή φόρα και σε πλαίσια εταιρικής σχέσης για την αλλαγή του κλίματος και την άμυνα.

Στην Σύνοδο για το κλίμα που διεξήχθη στις 22 Απριλίου του 2021, η Γαλλία πρότεινε την επιβολή φόρου στον άνθρακα για να επιταχυνθεί η εφαρμογή των δεσμεύσεων για μείωση των εκπομπών άνθρακα μέχρι το 2030. Σε αυτή τη λογική μείωσης των εκπομπών συμφώνησαν και άλλες χώρες όπως η Βρετανία, η Ιαπωνία, οι ΗΠΑ, προτείνοντας η κάθε μια δικό τους ορίου μείωσης των εκπομπών.

Στις 5 Μαΐου 2021, μετά από διαπραγματεύσεις, το Συμβούλιο και το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο κατέληξαν σε μια προσωρινή πολιτική συμφωνία που κατοχυρώνει νομικά τον στόχο μιας κλιματικά ουδέτερης Ευρωπαϊκής Ένωσης έως το 2050 και παράλληλα την μείωση των εκπομπών αερίων του θερμοκηπίου, τουλάχιστον 55% έως το 2030 (European Council-Council of the European Union,

2021).

Επίσης, πρέπει να αναφερθεί ότι σε συζήτηση του Συμβουλίου Ασφαλείας για την αλλαγή του κλίματος που διεξήχθη στις 23 Φεβρουαρίου του 2021 τονίστηκε από τον Αντόνιο Γκουτέρες ότι πρέπει περιοριστεί η παγκόσμια αύξηση της θερμοκρασίας στους 1,5 βαθμούς μέχρι το τέλος του αιώνα. Επιπλέον, ο πρωθυπουργός Μπόρις Τζόνσον, ο οποίος ήταν πρόεδρος της διαδικτυακής συνάντησης, προέτρεψε τα μέλη του Συμβουλίου να επιδείξουν την παγκόσμια ηγεσία που είναι απαραίτητη για να διατηρήσουν ασφαλή τον κόσμο (UN, 2021). Με σκοπό την επίλυση του προβλήματος των απειλών στην ευρωπαϊκή ασφάλεια εξαιτίας της κλιματικής αλλαγής πρέπει να παρθεί μια σειρά από μέτρα από διάφορους φορείς παγκοσμίως.

Ευρωπαϊκή Ένωση:

Η Ευρωπαϊκή Ένωση οφείλει να ηγηθεί της προσπάθειας αντιμετώπισης του προβλήματος με τα μέσα που διαθέτει. Πρέπει να επενδύσει για την μετάβαση σε οικονομία μηδενικού άνθρακα που θα οδηγήσει στην διατήρηση του ορίου αύξησης της μέσης θερμοκρασίας του πλανήτη στους 2°C. Παράλληλα, μπορεί να προχωρήσει και στην έκδοση «πράσινων ομολόγων» για να προσελκύσει επενδυτές. Μεγάλη σημασία πρέπει να δοθεί και στη βελτίωση της ενεργειακής απόδοσης στην βιομηχανία, δηλαδή στην αντικατάσταση των εξοπλισμών από πιο σύγχρονα μηχανήματα και μεθόδους (Σαρτζετάκης & Χαραλαμπίδης, 2020).

Η ΕΕ οφείλει να εξισορροπήσει τη δέσμευσή της για ελεύθερο εμπόριο και την επιθυμία της για πρόσβαση σε φυσικούς πόρους και ανανεώσιμες πηγές ενέργειας, αποφεύγοντας παράλληλα τις εξτρεμιστικές εμπορικές πολιτικές. Ταυτόχρονα, πρέπει να ενσωματώσει την κλιματική ασφάλεια σε όλες τις πτυχές των εξωτερικών πολιτικών της και να επικεντρωθεί σε αυτή την πολιτική περισσότερο, πέρα από το βραχυπρόθεσμο ενδιαφέρον λόγω τρεχόντων προβλημάτων ασφαλείας (Youngs, 2014).

Κράτη:

Τέλος, για την επίλυση του χρόνιου ζητήματος της κλιματικής αλλαγής και της απειλής της ασφάλειας, κάθε κράτος μπορεί με τη σειρά του να προβεί στα εξής μέτρα:

- Εσωτερικά, να επικεντρωθούν στην ανάπτυξη πολιτικών για να διαμορφωθούν πράσινες-έξυπνες πόλεις, με την εφαρμογή φιλικών προς το περιβάλλον τεχνολογιών. Μπορούν να στοχεύσουν στη βελτίωση του σιδηροδρομικού δικτύου και των αστικών συγκοινωνιών αλλά και στην ενθάρρυνση χρήσης ποδηλάτων με την δημιουργία ποδηλατοδρόμων (Σαρτζετάκης & Χαραλαμπίδης, 2020).

- Εξωτερικά, πρέπει να αποφύγουν να δώσουν προτεραιότητα στην αυτοσυντήρηση ενόψει των περιορισμένων πόρων και αντίθετα να ενισχύσουν τη δέσμευσή τους για συνεργασία που βασίζεται στην ασφάλεια των κρατών (Youngs, 2014).

Συμπεράσματα

Εν κατακλείδι, από την παραπάνω ανάλυση γνωστοποιούνται τα καταστροφικά αποτελέσματα στην ευρωπαϊκή ασφάλεια που προκαλούνται από την κλιματική αλλαγή αλλά και οι τρόποι που αυτά τα αποτελέσματα μπορούν να περιοριστούν-αν όχι να εξαλειφθούν. Πρέπει να τονιστεί ότι για να υπάρξει οποιαδήποτε πρόοδος στο κομμάτι της κλιματικής αλλαγής και στην διατήρηση της ευρωπαϊκής ασφάλειας οφείλουν να συνεργαστούν όλα τα κράτη μεταξύ τους. Αυτή η συνεργασία μπορεί να επέλθει με την περαιτέρω εμβάθυνση/ολοκλήρωση στα πλαίσια της Κοινής Πολιτικής Ασφάλειας και Άμυνας, με την προϋπόθεση, όμως, ότι τα κράτη θα είναι διατεθειμένα να εκχωρήσουν κυριαρχία με σκοπό να αντιμετωπιστεί το πρόβλημα της ασφάλειας -το οποίο δημιουργεί η κλιματική αλλαγή- συλλογικά, ως Ένωση, εφόσον επηρεάζει το μεγαλύτερο μέρος των κρατών-μελών όπως αναφέρθηκε και παραπάνω. Επομένως, πρέπει να δοθεί αρχικά βαρύτητα στην περιφερειακή συνεργασία.

Βιβλιογραφικές Αναφορές

- Βασιλάκη, Α. (2010). Κλιματική αλλαγή και ασφάλεια στη Μεσόγειο: προβλήματα και προοπτικές. HELLANICUS. Διαθέσιμο στο: <https://hellanicus.lib.aegean.gr/handle/11610/12272> (Πρόσβαση: 15/03/2021).
- Γκουτέρες, Α. (2021). Ουδέτερο ισοζύγιο άνθρακα μέχρι το 2050, η επείγουσα αποστολή του κόσμου. Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ, 3 Ιανουαρίου. Διαθέσιμο στο: <https://www.kathimerini.gr/world/561212269/antonio-gkoxyteres-oydetero-isozygio-anthraka-mechri-to-2050-i-epeigoysa-apostoli-toy-kosmoy/> (Πρόσβαση: 08.01/2021).
- EEAS-Strategic Communications (2020). Towards a climate-proof security and defence policy: A Roadmap for EU action. European Union External Action Service (EEAS). December 11. Available at: https://eeas.europa.eu/headquarters/headquarters-homepage/90320/towards-climate-proof-security-and-defence-policy-roadmap-eu-action_en (Accessed: 14/05/2021).
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2019). Η ΕΕ χαιρετίζει την έκθεση των Ηνωμένων Εθνών για τους ωκεανούς και την κλιματική αλλαγή [Δελτίο Τύπου, 25 Σεπτεμβρίου]. Διαθέσιμο στο: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/el/IP_19_5869 (Πρόσβαση: 10/03/2021).
- Ευρωπαϊκό Συμβούλιο-Συμβούλιο Της Ευρώπης (2021). Ευρωπαϊκή Πράσινη Συμφωνία, Ο στόχος της ΕΕ για κλιματική ουδετερότητα έως το 2050. Διαθέσιμο στο: <https://www.consilium.europa.eu/el/policies/green-deal/> (Πρόσβαση: 07/05/2021).
- European Council-Council of the European Union (2021). European climate law: Council and Parliament reach provisional agreement [May 5 Press release]. Available at: <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2021/05/05/european-climate-law-council-and-parliament-reach-provisional-agreement/> (Accessed: 15/05/2021).

- Κωστάκος, Γ. (2016). Η κλιματική αλλαγή ως απειλή για την ασφάλεια στην Ευρώπη. Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ, 4 Δεκεμβρίου. Διαθέσιμο στο: <https://www.kathimerini.gr/politics/886478/i-klimatiki-allagi-os-apeili-gia-tin-asfaleia-stin-eyropi/> (Πρόσβαση: 08/05/2021).
- Parry, J. E. (n.d.). The greatest threat to global security: Climate change is not merely an environmental problem' United Nations. Available at: <https://www.un.org/en/chronicle/article/greatest-threat-global-security-climate-change-not-merely-environmental-problem> (Accessed: 28/12/2020).
- Σαρτζετάκης, Ε. Σ. & Χαραλαμπίδης, Ν. (2020). Η πανδημία, η κλιματική αλλαγή και η μεγάλη ευκαιρία. Greenpeace, 28 Ιουλίου. Διαθέσιμο στο: <https://www.greenpeace.org/greece/issues/klima/14707/i-pandimia-i-klimatiki-allagi-kai-i-megali-eykairia/> (Πρόσβαση: 26/12/2020).
- United Nations (2021). World risks 'Collapse of everything' without strong climate action, Attenborough warns Security Council [February 23 Press release]. Available at: <https://news.un.org/en/story/2021/02/1085452> (Accessed: 26/04/2021).
- Youngs, R. (2014). Climate Change and EU Security Policy: An Unmet Challenge. Carnegie Endowment for International Peace Publications Department. Available at: https://carnegieendowment.org/files/climate_change_eu_security.pdf (Accessed: 25/03/2021).